

Kaja Koronkiewicz
Agnieszka Wieszczyńska
Instytut Pedagogiki, Uniwersytet Wrocławski

Alicja Kargulowa (2016). *Discourses of counselling: toward an anthropology of counselling*. Kraków: Towarzystwo Naukowe „Societas Vistulana”, ss. 252

Poradczawstwo jest interdyscyplinarną refleksją naukową (subdyscypliną), którą od wielu lat uprawia prof. Alicja Kargulowa¹. Niniejsza recenzja ma na celu przybliżyć anglo- i polskojęzycznemu czytelnikowi monografię jej autorstwa *Discourses of counselling: toward an anthropology of counselling*, która w roku 2016 ukazała się nakładem krakowskiego Wydawnictwa „Societas Vistulana”. Poradnictwo przedstawione w tej książce ma wyraźnie uwypuklony kontekst polityczny, ekonomiczny i kulturowy (historyczny).

Poradnie w Polsce zaczęły powstawać na początku ubiegłego wieku. Pierwsza z nich – ukierunkowana na udzielanie pomocy w wyborze zawodu – została utworzona w 1907 roku w Warszawie (patrz: Kargulowa, 1996). W kolejnych latach profesjonalną pomocą objęto dzieci z różnymi niepełnosprawnościami oraz skupiono się na zagadnieniach dotyczących wychowania (Skałbiana, 2009, s. 11). Oferta instytucjonalnej pomocy aż do roku 1989 kierowana była jednak przede wszystkim do dzieci i młodzieży, niepotrafiących radzić sobie z zawodowymi wyzwaniami, takimi jak wybór szkoły i przyszłej pracy. Transformacja ustrojowa znacząco wpłynęła na kształt poradnictwa w Polsce – zaczęło się ono szybko przekształcać i obejmować te obszary, które do tej pory leżały poza zasięgiem zainteresowania ówczesnych doradców. Wzrosło zapotrzebowanie na pomoc kierowaną do klienta dorosłego, zarówno bezradnego, jak i mającego przejściowe trudności. Wsparciem przestano obejmować wyłącznie rozwój zawodowy młodzieży i skupiono się również na pozostałych sferach życia człowieka (Wojtasik, 2012, s. 37). Pierwsze lata po politycznym przełomie to okres zakładania wielu placówek, które następnie zostały albo zamknięte (ze względu

¹ W latach 1979–1995 badaczka organizowała seminarium naukowe o zasięgu ogólnopolskim: „Poradnictwo we współczesnym społeczeństwie”, z którego materiały były systematycznie publikowane. Wydała pięć monografii autorskich (Zierkiewicz, 2016), recenzowana jest szóstą z tego cyklu.

na brak realizacji swoich celów), albo w dużej mierze przekształcone. Aktualnie mamy do czynienia z etapem udzielania pomocy klientom doświadczającym różnych problemów, zarówno przez doradców pracujących w specjalistycznych placówkach, jak i wielu innych profesjonalistów oraz osoby prywatne, które szczególnie aktywnie wspierają się w Internecie (Kargulowa, 2010, s. 15, 17, 19).

Polskie poradnictwo, tak jak i zachodnie, ma za zadanie wzmacniać ludzką przedsiębiorczość, przeciwdziałać bezrobociu, zwiększać poczucie społecznego bezpieczeństwa – rozwijało się jednak niezależnie od zagranicznego (Kargulowa, 2010, s. 9). Zmiany dokonywały się tutaj później, w krótszym czasie i były bardziej gwałtowne. Porównując obecny system poradnictwa w Polsce i poza nią, zauważyć można różnice w wykształceniu specjalistów od pomagania. Na Zachodzie poradnictwo zawodowo uprawiają głównie psycholodzy, zaś w naszym kraju doradcami są także pedagodzy i socjolodzy (Wojtasik, 2012, s. 36, 45–46). Co więcej, poza granicami Polski jest ono ściślej powiązane z różnymi dziedzinami życia społecznego i gospodarki. Nie opiera się na jednolitej teorii, czy wyraźnie wyodrębnionej subdyscyplinie naukowej, której przedmiotem badań byłoby poradnictwo. Jak zauważa Anna Bilon, należy tam raczej mówić o pewnym dziale psychologii – psychologii poradnictwa (Bilon, 2010, s. 57, 66).

Polska nauka od 1945 roku była zdominowana przez ideologię socjalistyczną, która do dziś „kładzie się cieniem” na jakości tutejszej nauki. Jednym z najpoważniejszych ograniczeń, jakie spotkało naukę polską w czasach powojennych, była jej izolacja od świata zachodniego, która uniemożliwiła wymianę myśli, inspiracji czy dokonań przez ponad czterdzieści lat. Zachodnia nauka, zwłaszcza psychologia, traktowana była jako „burżuazyjna” i szkodliwa. Podobny był los socjologii, która na kilkadziesiąt lat została praktycznie „unieważniona” (Karwińska, 2008, s. 9), etnologii zamienionej w etnografię (Ząbek, 2013, s. 22), czy pedagogiki, której podporządkowanie ideologii marksistowskiej skutkowało zaniechaniem kontynuowania niektórych badań rozpoczętych przed 1939 rokiem (Gajdamowicz, 2010, s. 1). Konsekwencją takiego stanu rzeczy był m.in. odseparowany, ale także w pewnym sensie niezależny rozwój tych dyscyplin i subdyscyplin naukowych, które odpowiadać miały na potrzeby ówczesnego społeczeństwa. Za jedną z nich można uznać poradczawstwo (nauka o poradnictwie, teoria poradnictwa), które w Polsce, w przeciwieństwie do krajów zachodnich, przyjęło postać samodzielnej subdyscypliny nauk humanistycznych i społecznych, rozwijanej od 1977 roku przez twórczynię jej nazwy – profesor Kargulową.

Budując ją, autorka wyszła z założenia, że żadna dyscyplina naukowa nie może rozwijać się w izolacji od innych – myśli naukowców wywodzących się z pokrewnych (a czasami także zupełnie niepowiązanych ze sobą) dziedzin są często inspiracją, podpowiedzią lub punktem spornym, implikującym nowe spojrzenie na badane zjawisko. Rosnąca popularność badań interdyscyplinarnych

pokazuje także, że mariaż dwóch lub więcej dziedzin może generować wartościowe, nowatorskie badania. Równie istotne są informacje dochodzące spoza granic danego kraju – podejście do tych samych zagadnień i pytań badawczych różni się bowiem w zależności od kontekstu kulturowego i społecznego. Założenia te uwzględniła, pisząc recenzowaną książkę.

Dla czytelnika będzie ona ciekawą propozycją, przybliżającą mu polski sposób patrzenia na poradnictwo, które narodziło się i rozwijało w specyficznej rzeczywistości społecznej, kulturowej i ideologicznej, a następnie przeszło fazę przyspieszonego rozwoju i transformacji. Przed 1989 rokiem subdyscyplina – jaką jest poradnictwo – była już jednak w pewnym stopniu okrzepła teoretycznie i instytucjonalnie i do dzisiaj pozostaje nieco odmiennym systemem namysłu nad zjawiskiem profesjonalnego niesienia pomocy, niż możemy spotkać w psychologii lub psychoterapii. Alicja Kargulowa dostrzega bowiem potrzebę interdyscyplinarnej i interparadygmatycznej refleksji metodologicznej nad poradnictwem, a jej ambicją było, i nadal pozostaje, tworzenie koncepcji, przedstawiającej je w sposób wielostronny, nie oderwany jednak od praktyki. Badaczka od prawie czterdziestu lat systematycznie tworzy i rozwija podstawy nauki o poradnictwie. Jej monografia wydana w 2004 roku *O teorii i praktyce poradnictwa. Odmiany poradniczego dyskursu. Podręcznik akademicki* uznawana jest do dzisiaj za ważniejszą z prac z tego zakresu. Stanowi jedną z podstawowych pozycji, często obligatoryjną², którą studiują podczas swojej edukacji przyszli praktycy. Najnowsza, recenzowana tu, publikacja książkowa badaczki, pt. *Discourses of counselling: toward an anthropology of counselling*, umożliwia także anglojęzycznym czytelnikom zapoznanie się z refleksjami opublikowanymi (zweryfikowanymi i nieco uzupełnionymi) we wspomnianej wcześniej pozycji. Jako podręcznik akademicki stanowi wszechstronne, wielowymiarowe przedstawienie metodologii poradnictwa uprawianego w Polsce. Z uwagi jednak na ograniczone ramy objętościowe niemożliwe byłoby szczegółowe przybliżenie interesujących autorkę zagadnień – zostały one zatem opisane dość ogólnie, a czasem jedynie zasygnalizowane.

Książka, którą recenzujemy, to staranny zbiór wyników badań i refleksji, stanowiących treść ośmiu rozdziałów, ujmujących z metodologicznego punktu widzenia tematykę szeroko rozumianej pomocy. Pierwsze rozdziały tworzą część teoretyczną, w których zachodni czytelnicy, nieobeznani z refleksjami polskich autorów, napotkają nowatorskie dla siebie rozróżnienie na poradnictwo i praktykę poradniczą. Poradnictwo rejestruje zmiany w poradnictwie, dopracowuje jego obserwowalne cele i definiuje wartości. Może pełnić funkcję prognostyczną,

---

² Książka wchodzi w zakres literatury podstawowej, którą poznają studenci części polskich uczelni, w tym adepci dwóch specjalności na studiach pedagogicznych – „Poradnictwa i pomocy psychopedagogicznej” oraz „Poradnictwa zawodowego i coachingu kariery” – kształcący się w Instytucie Pedagogiki Uniwersytetu Wrocławskiego.

przewidując przyszłe ścieżki rozwoju profesjonalnej pomocy. Bilon (2010) dowodzi, że w naszym kraju ujmuje ono wszystkie światowe trendy rozważań na temat poradnictwa, a nawet analizuje je szerzej, w sposób bardziej wnikliwy.

Zauważalne jest to już na poziomie definicji. Kargulowa rozumie poradnictwo jako działanie społeczne, interakcję międzyosobową, działalność zorganizowaną i formę pomocy społecznej. Na jego społeczny kontekst wprowadzie zwracają uwagę także zagraniczni autorzy (Corey, 2005; Feltham, Horton, 2006; Launikari, Puukari, 2007), bardziej interesuje ich jednak znaczenie różnic kulturowych dla przebiegu procesu pomocowego. Rozważania polskiej badaczki wydają się zbliżone do refleksji Johna McLeoda (2003), który także sądzi, że należy poradnictwo postrzegać jako proces społeczny. W swoich publikacjach traktuje go jednak odmiennie w stosunku do pozostałych sposobów rozumienia, przedstawionych w *Discourses of counselling: toward an anthropology of counselling*.

Omawiana książka stanowi próbę uporządkowania różnych refleksji o poradnictwie. W największym skrócie: wyjaśnia podstawy teoretyczne i najważniejsze pojęcia dyscypliny; przedstawia główne kierunki badań nad poradnictwem; omawia metody i formy pracy doradczej charakterystyczne dla wymienionych nurtów myślowych, kreśli scenariusze działań współczesnych doradców. Uzasadnia tym samym złożoność poradniczej praktyki. Zdaniem Kargulowej nauka praktyczna, jaką stanowi poradczawstwo, jest w stanie generować zmiany, ukazując, jakie poradnictwo jest, jakie może być i co można w nim zmienić.

Jako że poradczawstwo jest interdyscyplinarną refleksją nad praktyką, to – podobnie jak w innych dyscyplinach – zauważyć można obecnie rywalizujące (lub uzupełniające się) paradygmaty, których założenia epistemologiczne i ontologiczne determinują działalność poznawczą poradczawców. Czytelnik odnajdzie tu opis czterech podejść metodologicznych: pozytywistycznego, interpretatywnego, krytycznego oraz postmodernistycznego. Zostały one wyróżnione spośród innych opcji metodologicznych przez Robina Ushera (1996), którego kategoryzacja paradygmatów na grunt polski przeniesiona została przez Mieczysława Malewskiego (1998).

Mocnym atutem recenzowanej monografii są jednak zawarte w niej autorskie propozycje Kargulowej wykorzystania tych paradygmatów w badaniach nad poradnictwem. Stanowią one interesującą wskazówkę dla badaczy, pokazując, w jaki sposób podejścia te mogą być przez nich wykorzystywane w planowaniu i interpretacji wyników badań. Jest to tym bardziej cenne, że w Polsce opracowań empirycznych poświęconych poradnictwu nadal jest niewiele, choć warto tu wspomnieć o pracach m.in. Barbary Skałbani (2011) i Darii Zielińskiej-Pękał (2007). Należy jednak mocno zaznaczyć, że odbiorca oczekujący książki przede wszystkim badawczej, przedstawiającej obraz polskiego poradnictwa lub jego fragmenty, czytając recenzowaną monografię, nie zaspokoi swojej

ciekawości. Przytaczane badania nie należą bowiem do nowych (wnioski dotyczące udziału poradni w optymalizacji startu zawodowego młodzieży pochodzą z końca lat 70. i chociaż zdają się znajdować potwierdzenie w nowszych badaniach, prowadzonych blisko 50 lat później [Minta, Kargul, 2016], nie mogą w pełni odzwierciedlać zjawiska), nie zostały też szczegółowo przedstawione pod kątem metodologicznym (jak w przypadku refleksji poświęconych ograniczeniom poradnictwa dla rodziców), a jedynie stanowią ilustrację wyróżnionych kierunków badań. Dostrzegamy zatem potrzebę i wartość kontynuowania badań na temat poradnictwa – zarówno ze wspomnianych już, jak i innych perspektyw – przez kolejnych badaczy.

Wydaje się to tym bardziej wskazane, że analiza artykułów i książek, traktujących o systemach pomocowych na świecie (Bilon, 2016; Drabik-Podgórna, 2005; Morys-Gieorgica, Woynarowska, 2003; Zaremba, 2009; Żurek, 2014) pokazuje, że każdy kraj (lub region) charakteryzuje się specyficznym pojmowaniem i praktykowaniem poradnictwa, jak również jego miejscem w szerszej sieci instytucji trudniących się pomocą i wsparciem. W związku z tym zarówno wspólne inspiracje teoretyczne, jak i dookreślenie ogólnej misji poradnictwa, stanowią mogą podstawę, dzięki której poznanie odmiennej praktyki pozwala na wzbogacenie własnej, co wydaje się szczególnie ważne w dzisiejszej zglobalizowanej rzeczywistości (Zaremba, 2009, s. 4).

Rosnąca istotność kontekstu kulturowego profesjonalnego pomagania podkreślana jest – poza Kargulową – przez wielu polskich badaczy zajmujących się poradnictwem (Bańka, 2012; Paszkowska-Rogacz i in., 2006; Kownacka i in., 2007; Słowik, 2016). Wychodząc poza wąsko rozumianą wielokulturowość, dostrzeżono już dawno zmiany społeczne, które doprowadziły do tego, że mobilność stała się nie tylko prawem i możliwością, ale często również koniecznością spowodowaną sytuacją ekonomiczną. Migracje ludności i związane z tym problemy społeczne, ekonomiczne, polityczne i kulturowe zarówno państw, jak i poszczególnych jednostek wymuszają wzrost działań pomocowych. Także nasilające się od drugiej połowy XX wieku procesy dekolonizacyjne, które sprawiły, że wiele grup przez lata nieistniejących w szerszym dyskursie, zaczęło domagać się prawa do głosu, a za nimi poszli również ci, którzy z różnych przyczyn byli dyskryminowani w ramach swoich społeczności (mniejszości seksualne, osoby z niepełnosprawnością i inne), poszerzają pola poradniczej działalności. Jest to podnoszone i interpretowane przez badaczy poradnictwa (Collins, Arthur, Brown, Kennedy, 2013; Dec, 2012). John McLeod zauważa, że na rosnące różnicowanie kulturowe społeczeństw poradnictwo odpowiedziało dwojako: z jednej strony podkreślano konieczność uwrażliwiania studentów i praktyków poradnictwa na kwestie kulturowe, z drugiej zaś stwierdzano, że wielokulturowość powinna być traktowana jako „czwarta siła” w rozwoju podstaw poradnictwa, która teoretycznie uzupełnia behavioryzm, psychoanalizę i psychologię humanistyczną (McLeod, 2003, s. 244).

W kontekście rozważań A. Bilon na temat funkcjonowania poradnictwa poza granicami Polski, recenzowany całościowy podręcznik, ukazujący ugruntowaną już naukową refleksję nad różnorodnymi formami wsparcia, stanowi wartościową poznawczo lekturę zarówno dla osób zajmujących się poradnictwem, jak i studentów, którzy przygotowują się do tego zawodu. Bilon podkreśla bowiem, że odpowiednik polskiego terminu „poradoznawstwo” (*counselling studies, counselling*) łączony jest w literaturze anglojęzycznej z działalnością dydaktyczną. Częsta dominacja rozmyślań na temat „wiedzy technologicznej” doradców (a zatem metodycznej i, rzadziej, metodologicznej, uzasadniającej, jak w praktyce powinni pracować, by być skutecznymi) w podręcznikach zachodnich kieruje adeptów poradnictwa przede wszystkim w stronę rozważań pragmatycznych (Bilon, 2010, s. 57). Tymczasem choć recenzowany podręcznik jest skoncentrowany na głównych strategiach metodologicznych poradoznawstwa, to wspomina również o początkach badań nad poradnictwem, teoretycznych kontekstach poradniczej praktyki czy samym przedmiocie badań. Daje więc wskazówki, jak może kształtować się taka subdyscyplina także w innych krajach i jakie mogą być tego korzyści dla praktyki.

Można powiedzieć, że poradoznawstwo na razie ma charakter regionalny, bowiem zajmuje się nim profesor Kargulowa i zespół współpracujących z nią naukowców. Jak metaforycznie zauważa ta badaczka, nadal przypomina ono raczej puzzle niż scalony, uporządkowany, stosunkowo zamknięty system wiedzy (Kargulowa, 2014, s. 65). Niewątpliwie subdyscyplina ta jednak stale się rozwija i zdecydowanie należy ją uznać za potrzebną. Polscy naukowcy podejmują pewne próby upowszechniania dotychczasowych swoich odkryć wśród zagranicznych odbiorców. Organizują międzynarodowe konferencje i seminaria³. Dzielą się swoją wiedzą podczas zagranicznych spotkań naukowych i staży. Angażują się w badania międzynarodowe i efekty swoich prac przedstawiają w anglojęzycznych publikacjach, w tym m.in. we wspomnianym już czasopiśmie pod redakcją Kargulowej *Studia Poradoznawcze / Journal of Counselling* oraz w Internecie (Kargulowa, 2014, s. 64).

Sądzymy, że *Discourses of counselling: toward an anthropology of counselling* może okazać się ważną pozycją w księgozbiornie anglojęzycznej myśli poradoznawczej, zachęcającą zachodnich autorów do nowych spojrzeń na poradnictwo i dalszych poszukiwań. Szeroki dobór tematów podniesionych w książce sprawia, że wprawdzie nie zawsze są one potraktowane w sposób wyczerpujący, jednak mogą inspirować Czytelnika do dalszych poszukiwań. Ze względu na przejrzystą strukturę podręcznika i jego skoncentrowanie na zagadnieniach metodologicznych, jest on warty polecenia także osobom, które uprawiają

³ Spotkania naukowe, w których uczestniczą badacze z różnych państw, odbywają się m.in. na Uniwersytecie Wrocławskim w ramach Katedry UNESCO Całozyciowego poradnictwa zawodowego oraz w Dolnośląskiej Szkole Wyższej podczas seminarium „Horyzonty pomagania”.

poradnictwo jako zawodową praktykę. Znaczne rozszerzenie perspektywy poza wiedzę technologiczną doradcy-praktyka, do którego zdaje się dawać podstawy recenzowana pozycja, może stać się inspiracją do poszukiwania nowych dróg i sposobów myślenia o profesjonalnym niesieniu pomocy i wsparcia.

Bibliografia

- Bańka A. (2010). Mobilność międzynarodowa jako kryzys i zagrożenie tożsamości jednostki. W: K. Popiołek, A. Bańka A. (red.), *Kryzysy, katastrofy, kataklizmy w perspektywie psychologicznej* (ss. 262–276). Poznań: Stowarzyszenie Psychologia i Architektura.
- Bilon, A., (2010). Poradownictwo wobec ogólnej refleksji nad poradnictwem. *Edukacja Dorosłych, 1*, 55–75.
- Bilon, A., (2016). *Strukturacja poradnictwa kariery w Holandii. Między specyfiką kulturową a neoliberalną zmianą*. Wrocław: Wydaw. Naukowe DSW.
- Collins, S., Nancy, A., Brown, C., Kennedy, B. (2013). Opinie doradców i opiekunów praktyk na temat kształcenia w obszarze wielokulturowości i sprawiedliwości społecznej. *Studia Poradownicze, 2*, 109–126.
- Corey, G. (2005). *Teoria i praktyka poradnictwa i psychoterapii*. Tłum. K. Mazurek. Poznań: Zysk i S-ka.
- Dec, J. (2012). Poradnictwo dla osób z grup marginalizowanych – „streetworking”. *Studia Poradownicze, 1*, 129–141.
- Drabik-Podgórną, V. (2005). *Innowacja edukacyjna. Aplikacja rozwiązań francuskich w polskim poradnictwie zawodowym*. Kraków: Impuls.
- Feltham, C., Horton, I. (2013). *Psychoterapia i poradnictwo*, t. 2. Gdańsk: GWP.
- Gajdamowicz, H. (2010). *Kazimierz Sośnicki – Twórca pedagogiki aksjologicznej*. Pobrano z: http://dydaktyka.uni.lodz.pl/wp-content/uploads/2012/01/2010_Gajdamowicz1.pdf (6.10.2017).
- Holt, J. (1981). O „pomocy” i specjalistach od pomagania. W: K. Jankowski (red.), *Psychologia w działaniu*. Warszawa: Czytelnik.
- Kargulowa, A. (1996). *Przeciw bezradności. Nurty, opcje, kontrowersje w poradnictwie i poradownictwie*. Wrocław: Wydaw. Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Kargulowa, A. (2004). *O teorii i praktyce poradnictwa. Odmiany poradowniczego dyskursu. Podręcznik akademicki*. Warszawa: PWN.
- Kargulowa, A. (2010). Zmiany w polskim poradnictwie. *Edukacja Dorosłych, 1*, 9–26.
- Kargulowa, A. (2014). 34 lata poradownictwa. „Taniec czasu” w budowaniu dyscypliny. *Edukacja Dorosłych, 2*, 53–68.
- Karwińska, A. (2008). *Odkrywanie socjologii. Podręcznik dla ekonomistów*. Warszawa: PWN.
- Kownacka, E., Piegat-Kaczmarczyk, M., Rejmer-Ronowicz, Z., Smoter, B. (2007). *Podjęcie wielokulturowe w doradztwie zawodowym. Praktyczny poradnik dla doradcy zawodowego pracującego z klientem odmiennym kulturowo*. Warszawa: Krajowy Ośrodek Wspierania Edukacji Zawodowej i Ustawicznej.

- Launikari, M., Puukari, S. (red.) (2007). *Poradnictwo i doradztwo multikulturowe. Podstawy teoretyczne i najlepsze praktyki w Europie*. Warszawa: Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej.
- Malewski, M. (1998). *Teorie andragogiczne. Metodologia teoretyczności dyscypliny naukowej*. Wrocław: Wydaw. Uniwersytetu Wrocławskiego.
- McLeod, J. (2003). *An Introduction to Counselling*. Philadelphia: Open University Press.
- Minta, J., Kargul, J. (2016). Significance of educational and vocational counselling in low-skilled people's narratives. *British Journal of Guidance & Counselling*, 44(2), 210–220.
- Morys-Gieorgica, G., Woynarowska, A. (2003). *Poradnictwo zawodowe na świecie. Refleksje ze Światowej Konferencji Poradnictwa Zawodowego. Zeszyt informacyjno-metodyczny doradcy zawodowego*. Warszawa: Ministerstwo Gospodarki, Pracy i Polityki Społecznej.
- Paszowska-Rogacz, A., Olczak, E., Kownacka, E., Cieślukowska, D. (2006). *Doradztwo zawodowe a wyzwania międzykulturowe*. Warszawa: Krajowy Ośrodek Wspierania Edukacji Zawodowej i Ustawicznej.
- Rogers, C. (1991). *Terapia nastawiona na klienta. Grupy spotkaniowe*. Tłum. A. Dodziuk, E. Knoll. Wrocław: Thesaurus – Press.
- Skałbani, B. (2009). *Poradnictwo pedagogiczne. Przegląd wybranych zagadnień*. Kraków: Impuls.
- Skałbani, B. (2011). *Diagnostyka pedagogiczna: wybrane obszary badawcze i rozwiązania praktyczne*. Kraków: Impuls.
- Słowik, A. (2016). *Transnarodowe sieci poradnicze polskich emigrantów*. Wrocław: Wydaw. Naukowe DSW.
- Szumigraj M. (1998). *Poradnictwo jako subtelny instrument sprawowania władzy*. W: B. Wojtasik (red.), *Z podstaw poradownictwa*, t. 2. Wrocław: Wydaw. Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Usher, R. (1996). A critique of the neglected epistemological assumption of educational research. W: D. Scott, R. Usher (red.), *Understanding Educational Education*. London – New York: Routledge.
- Wojtasik, B. (2012). Refleksje na temat stanu polskiego poradnictwa. *Studia Poradownicze*, 1, 35–47.
- Zaremba, L. (2009). *Analiza rozwiązań systemowych w obszarze poradnictwa psychologicznego i pedagogicznego w krajach Unii Europejskiej i w krajach EFTA/EOG*. Warszawa: Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej.
- Ząbek, (2013). *Antropologia stosowana*. Warszawa: Katedra Etnologii i Antropologii Kulturowej.
- Zielińska-Pękał, D. (2007). *Iluzje, interpretacje, iluminacje: o przekazie telewizyjnym – badacze i gimnazjaliści*. Kraków: Impuls.
- Zierkiewicz, E. (2016). Biogram prof. dr hab. Alicji Kargulowej. *Rocznik Andragogiczny*, 23, 15–39.
- Żurek, M. (2014). Działalność Biur Karier w Stanach Zjednoczonych Ameryki. *Edukacja Ustawiczna Dorosłych*, 4 (87), 79–91.